

پرسمان حجاب

گروه تولید محتوا

مقدمه

پوشش زنان، مظهري از اسلامیت و تمدن جوامع اسلامی است. بررسی‌ها و داده‌های تاریخی و کتب دینی نشان می‌دهد اسلام و سایر ادیان آسمانی با صراحت به دو فریضه الهی، یعنی حجاب و عفاف پرداخته و انسان‌ها را بدان فراخوانده‌اند. در آیات و روایات معصومان علیهم‌السلام نیز بر رعایت حجاب بانوان و بایستگی حفظ عفت اجتماعی پافشاری شده است. افزون بر آن، گزارشهای تاریخی نیز از حساسیت و عملکرد پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت علی رضی‌الله‌تعالی‌عنه برای اقامه عملی حجاب و ایجاد فضای عفت در جامعه حکایت دارد. امروزه مسئله «حجاب»، از موضوعات مطرح و چالش‌زاست که بایسته است بدان پرداخته شود. نوشتار پیش‌رو که در قالب پرسش و پاسخ سامان یافته است، به این امر مهم می‌پردازد.

پرسش اول: حجاب در آموزه‌های دینی چه اهمیت و جایگاهی دارد؟

لزوم رعایت حجاب و پاسداری از مرزهای عفت و حیا، یکی از واجبات بلکه از ضروریات اسلام است و تمام فرق مسلمین به آن پایبند هستند.^۱ منشأ این موضوع، دستورهایی است که در متون اسلامی درباره «حجاب و عفاف» بیان شده است؛ چنانکه در احادیث نیز به این امر تأکید شده است.

حجاب، پیوند تنگاتنگی با مقوله «عفت و حیا» دارد؛ چرا که با رعایت حجاب است که این گوهر اخلاقی به دست می‌آید. طبق فرمایش امیرالمؤمنین علیه‌السلام نیکوترین پوشش دین، حیاست: «أَحْسَنُ مَلَابِسِ الدِّينِ الْحَيَاءُ». ^۲ پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز تصریح می‌کند که خداوند انسان

۱. ر.ک: ناصر مکارم شیرازی، کتاب النکاح، ج ۱، ص ۵۳.

۲. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۹۳.

با حیا، بردبار و پالکدامن را دوست دارد: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْحَيَّيَّ الْحَلِيمَ الْعَفِيفَ الْمُتَعَفِّفَ».^۱ بعید نیست که سبب جلب این محبت الهی همان گونه که امام علی علیه السلام فرموده است، این باشد که عفت، سرآمد هر خوبی است: «الْعِفَّةُ رَأْسُ كُلِّ خَيْرٍ»^۲ و به همین دلیل نیز امام حسن علیه السلام در تأکید بر حفظ حیا، بی حیایی را برابر با بی دینی دانسته است: «لَا حَيَاءَ لِمَنْ لَا دِينَ لَهُ».^۳

ضرورت پافشاری بر عفاف، ناشی از اهمیت آن برای نفس آدمی است؛ چنانکه امام علی علیه السلام فرموده است: «الْعِفَافُ يَصُونُ النَّفْسَ وَيُتَزَّهُّهَا عَنِ الدُّنْيَا»؛^۴ عفاف نفس را ایمن نگه می دارد و آن را از پستی ها پاک می کند». در سخن ارزشمند دیگری مرتبه عفاف را بالاتر از این دانسته و آن را برترین عبادات معرفی کرده است: «افْضَلُ الْعِبَادَةِ الْعِفَافُ».^۵

۱. حساسیت معصومین علیهم السلام نسبت به عفت و حیا

حضرات معصومین علیهم السلام نه تنها در بیایانات، بلکه در عمل نیز برای اقامه حجاب در سطح اجتماعی می کوشیدند؛ چنانکه از سیره پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله گزارش شده است که ایشان نسبت به وضع زنانی که خودشان را با ضوابط پوشش، تطبیق نمی دادند، حساسیت نشان می دادند. از عایشه نقل شده است:

دختر عبدالله بن طفیل که پدرش برادر مادری من بود، در حالی که زینت کرده بود؛ به خانه ام آمد. در همان هنگام پیامبر صلی الله علیه و آله نیز وارد شد و هنگامی که او را دید، از او روی برگرداند. به آن حضرت گفتم: یا رسول الله! این دختر بردارزاده من و خردسال است! پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «هنگامی که زن به دوران عادت ماهانه رسید، بر او جایز نیست که جز روی خود موضع دیگری را نمایان کند».^۶

امام علی علیه السلام نیز در زمان خلافتش مردان عراقی را چنین سرزنش می نمود: «يَا أَهْلَ الْعِرَاقِ! تَبُتُّ أَنْ نِسَاءَ كُمْ يَدَافِعَنَّ الرَّجَالَ فِي الطَّرِيقِ أَمَا تَسْتَحْيُونَ؟!»^۷ ای مردم عراق! به من خبر رسیده

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۱۲.

۲. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۶۲.

۳. علی بن عیسی اربلی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمة علیهم السلام، ج ۱، ص ۵۷۱.

۴. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۱۰.

۵. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۷۹.

۶. جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، الدرر المشور، ج ۶، ص ۱۸۰.

۷. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۳۷.

است که زنان شما در راهها به مردان تهنه می‌زنند، [چرا عکس‌العملی نشان نمی‌دهید] آیا حیا نمی‌کنید؟».

۲. پوشش و منش اهل بیت علیهم‌السلام

سیره اهل بیت علیهم‌السلام، شاهد همیشه زنده جایگاه عفاف و حجاب است. نیم‌نگاهی به سیره حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام گویای آن است که حضرت ابن حکم الهی را هم در مقام صدور راهنمایی و هم در سیره عملی محترم داشته است؛ چنانکه به زنان این‌گونه توصیه می‌فرمود: «خَيْرٌ لِلنِّسَاءِ أَنْ لَا يَرَيْنَ الرَّجَالَ وَلَا يَرَاهُنَّ الرَّجَالُ؛^۱ بهترین چیز برای زنان آن است که مردان را نبینند و مردان آن‌ها را نبینند». فضیل بن یسار از امام باقر علیه‌السلام چنین روایت می‌کند که حضرت فرمود: «فَاطِمَةُ سَيِّدَةُ نِسَاءِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَمَا كَانَ خِمَارُهَا إِلَّا هَكَذَا وَأَوْمَأَ بِيَدِهِ إِلَى وَسْطِ عَضُدِهِ؛^۲ فاطمه، سیده زنان بهشت است و مقنعه او تا اینجا بیشتر نبود و [امام باقر] با دست تا وسط بازو را نشان داد». لازم به ذکر است که مقنعه مذکور، تنها قسمتی از حجاب سرتاسری مورد استفاده آن حضرت، و پوشش ایشان به‌ویژه در برابر نامحرمان بسیار کامل‌تر از این بوده است.

پرسش دوم: چرا باید ما زنان به خاطر دل بیمار مردان حجاب داشته باشیم؟!

در جواب این پرسش باید گفت، اولاً اسلام برای مردان نیز رعایت نکاتی را لازم شمرده است و ثانیاً تحریک نشدن مردان تنها حکمت حجاب نیست و حکمت‌های مهم دیگری نیز برای آن وجود دارد؛ مانند حفظ حیا و عفت. رهبر فرزانه انقلاب رحمته‌الله می‌فرماید:

این مسئله حجاب و محرم و نامحرم و نگاه کردن و نگاه نکردن، همه به خاطر این است که قضیه عفاف در این بین سالم نگه داشته شود. اسلام به مسئله عفاف زن اهمیت می‌دهد. البته عفاف مرد هم مهم است. عفاف مخصوص زنان نیست؛ مردان هم باید عقیف باشند. منتها چون در جامعه مرد به خاطر قدرت جسمانی و برتری جسمانی می‌تواند به زن ظلم کند و برخلاف تمایل زن رفتار نماید، روی عفت زن بیشتر تکیه و احتیاط شده است.^۳

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۰، ص ۶۷.

۲. حسن بن فضل طبرسی، مکارم الأخلاق، ص ۹۳.

۳. بیانات در دیدار جمعی از زنان، ۱۳۷۶/۰۷/۳۰.

بر این اساس حجاب وحیا دستور کلی است و به زنان اختصاص ندارد. اسلام همان‌گونه که دستور مؤکد به حجاب داده است، در آیه ۳۰ سوره نور به مردان نیز دستور داده است که از چشم‌چرانی پرهیز کنند: «قُلْ لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ؛ به مؤمنان بگو چشم‌های خود را [از نگاه به نامحرمان] فرو گیرند و عفاف خود را حفظ کنند. این برای آنان پاکیزه‌تر است». از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز روایت شده است: «نگاه مردان به زنان نامحرم، همچون تیری زهرآلود از تیرهای شیطانی است»^۱.

مردان نیز نمی‌توانند با لباس نامناسب در جامعه حاضر شوند؛ از این رو لازم است مردان نیز عفاف داشته باشند چنانکه امام علی عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَام فرموده است: «لَيْسَ لِلرَّجُلِ أَنْ يَكْشِفَ ثِيَابَهُ عَنْ فَخْذِيهِ وَ يَجْلِسَ بَيْنَ قَوْمٍ؛ بر مرد شایسته نیست که لباس او کنار رود تا ران‌هایش معلوم گردد و در این حال در میان قوم خود بنشیند». آن حضرت در سخن ارزشمند دیگری فرموده است: «لباس ریزبافت و ضخیم بپوشید. هر که لباسش نازک است، دینش نازک است. هنگام نماز لباس بدن نما نپوشید»^۲.

برای ارائه پاسخ تفصیلی به این پرسش میتوان به نکات ذیل توجه داشت:

۱. ویژگی‌های روانی و شخصیتی زنان و مردان

وظیفه پوشش از این رو بیشتر به زنان اختصاص یافته است که زن، مظهر جمال و مرد، مظهر شیفتگی است. زن تمایل به خودنمایی و تبرج، و مرد تمایل به نگاه کردن و چشم‌چرانی دارد. به تعبیری دیگر زن به حکم طبیعت خود می‌خواهد دلبری کند و مرد را دل‌باخته خود کند. بنابراین خودنمایی و برهنگی، از انحراف‌های مخصوص زنان است و دستور پوشش هم برای آنان مقرر گردیده است.^۳ از سوی دیگر همان‌طور که تحقیقات و تجربه‌های علمی نشان می‌دهد آن اندازه که مرد از نگاه کردن به اندام و تن زن تحریک می‌شود، زن از مشاهده مرد تحریک نمی‌شود.^۴

۲. حفظ امنیت اجتماعی زن

حجاب، عامل امنیت اجتماعی زنان است که با حکم حجاب محقق می‌شود؛ از همین روست

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالأنوار، ج ۱۰۱، ص ۳۸.

۲. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۲۳.

۳. حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۱۱۳.

۴. ن.ک: ستار هدایت‌خواه، زیور عفاف، ص ۲۳۵ - ۲۳۰.

۵. مرتضی مطهری، مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۱۹، ص ۴۳۷.

که خداوند در آیه ۵۹ سوره احزاب فرموده است:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجِكُمْ وَبَنَاتِكُمْ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا؛ ای پیامبر! به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو: جلباب‌ها [روسری‌های بلند] خود را بر خویش فرو افکنند. این کار برای اینکه شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند، بهتر است [و اگر تا کنون خطا و کوتاهی از آن‌ها سر زده، توبه کنند] خداوند همواره آمرزنده رحیم است».

آنچه در یک جامعه سالم لازم است، این است که مردان از طریق ازدواج نیازهای جنسی خود را برطرف کنند و از روی شهوت به زنان نگاه نکنند؛ اما حتی اگر بیشتر مردان این مسئله را رعایت کنند، باز هم ممکن است افرادی سودجو پیدا شوند؛ از این‌رو زنان باید برای محفوظ ماندن از شر این افراد، حجاب خود را رعایت کنند. مطمئناً پوشیده بودن زن، او را از تعرض افراد فاقد اخلاق مصون می‌دارد. شاهد این مدعا، آمار تکان‌دهنده‌ای است که در جوامع غربی وجود دارد که بی‌حجابی و فرهنگ برهنگی زنان، چه بلایی بر سر جامعه و خانواده‌ها وارد کرده است و دانشمندان غربی هم به آن معترفند.^۱

۳. حجاب عامل تحکیم خانواده

مسئله دیگری که بیانگر اهمیت حجاب است، آثار زیانبار بی‌حجابی بر استحکام خانواده است. وقتی بنا بر آزادی مطلق باشد و زنان با هر گونه لباس و آرایشی به راحتی در کوچه و خیابان قابل مشاهده باشند، دیگر هیچ زنی برای همسر خود جذابیت نخواهد داشت؛ زیرا زنان زیباتر از او در کوچه و خیابان به چشم می‌خورد. این در حالی است که اگر زنان در اجتماع حجاب داشته باشند، مردان به همسر خود به عنوان زیباترین زنی که می‌توانند در کنار او آرامش داشته باشند، نگاه می‌کنند؛ چنانکه در آیه ۲۱ روم می‌خوانیم:

«وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛ از نشانه‌های او این است که همسرانی از جنس خودتان، برای شما آفرید تا در کنار آن‌ها آرامش یابید و در میان شما مودت و رحمت قرار داد. در این، نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند».

۱. ر.ک: ناصر مکارم شیرازی، دائرة المعارف فقه مقارن، ج ۱، ص ۸۹ - ۸۵.

۴. حفظ کرامت و شخصیت زن

در بحث حجاب، مسئله «ابتدال زن» و «سقوط شخصیت او» از اهمیت بسیاری برخوردار است و نیازی به ارقام و آمار ندارد. هنگامی که جامعه زن را با اندام برهنه بخواند، طبیعی است که تقاضای آرایش بیشتر و خودنمایی افزون‌تر از او روز به روز بیشتر می‌شود. هنگامی که زن را از طریق جاذبه جنسی اش وسیله تبلیغ کالاها و دکور اتاق‌های انتظار و عاملی برای جلب جهانگردان و سیاحان و ... قرار دهد، شخصیت اش در جامعه سقوط می‌کند. به راستی چه دردآور است که در کشورهای غربی و در کشور ما قبل از انقلاب اسلامی، بیشترین اسم و شهرت و آوازه و پول و درآمد و موقعیت برای زنان آلوده و بی‌بند و باری بود که به نام «هنرمند و هنرپیشه» معروف شده بودند. به برکت پیروزی انقلاب اسلامی، آن بساط بر چیده شد و زن از صورت ابتدال سابق و موقعیت یک عروسک فرنگی و کالای بی‌ارزش در آمد و شخصیت خود را باز یافت.^۱

پرسش سوم: چرا این قدر به بحث حجاب پرداخته می‌شود؟! آیا این، یک استراتژی سیاسی است یا اینکه به لحاظ شرعی و دینی واجب است؟

حجاب، از مسلمات و واجبات و بلکه از ضروریات اسلام است. تصویب آن به عنوان یک قانون بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی و مجازات متخطیان از آن به‌ویژه در سال‌های اخیر، موجب سم‌پاشی‌ها و تبلیغات سوء علیه این حکم مسلم اسلامی شده است؛ به طوری که ممکن است این شبهه و شائبه برای عده‌ای پدید آمده باشد که پرداختن به بحث حجاب، بیشتر از آنکه حکمی فقهی و شرعی باشد؛ یک استراتژی سیاسی و یک شعار ایدئولوژیک از سوی نظام حاکم است. زدودن این شبهه را از مسیر ایستگاه‌های ذیل می‌توان دنبال کرد:

۱. فطری و ادیانی بودن حجاب

اهمیت مسئله حجاب در مؤلفه‌های دینی، از آنجا نمایان می‌شود که حکم حجاب، فرآیندی منطبق با فطرت توحیدی و در راستای حفظ گوهر حیا است؛ چه اینکه بهترین پوشش و محافظ دین الهی در وجود آدمی، حفظ گوهر حیا است. اهمیت حیا در مؤلفه‌های دینی تا آنجاست که امام حسین علیه السلام بی‌حیایی را برابر با بی‌دینی دانسته و فرموده است: «آن که حیا ندارد؛ دین هم

۱. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۴۶.

ندارد.^۱ با تأکید بر همین مؤلفه «حیا» است که می‌گوییم اهمیت حجاب به عنوان یک هنجار اجتماعی، تنها یک استراتژی سیاسی گذرا و رویکردی تاکتیکی نیست. پوشش زن و مرد از زمان حضرت آدم علیه السلام و حوا علیها السلام بوده است^۲ و از سکه‌ها، تندیس‌ها، نقاشی‌ها و آثار به جا مانده دیگر از دوره‌های قبل معلوم می‌شود که همه اقوام و ملل گذشته پوشش نسبتاً کاملی داشته‌اند.^۳ از کتاب مقدس فهمیده می‌شود که در عهد سلیمان نبی علیه السلام، زنان علاوه بر پوشش بدن، صورت را نیز با روبند می‌پوشاندند.^۴ در زمان حضرت ابراهیم علیه السلام هم این سنت رایج بوده است.^۵ در ایران باستان و در دوره مادها، هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان نیز همواره زنان لباسی به صورت شنل، قبا یا چادری داشته‌اند که قامت آن‌ها را می‌پوشانده است.^۶ استاد شهید مطهری می‌نویسد:

«... قدر مسلم این است که قبل از اسلام در میان بعضی ملل، حجاب وجود داشته است تا آنجا که من در کتاب‌های مربوطه خوانده‌ام، در ایران باستان و در میان قوم یهود و احتمالاً در هند حجاب وجود داشته و از آنچه در قانون اسلام آمده، سخت‌تر بوده است.»^۷

۲. مسئولیت حکومت اسلامی در قبال حجاب

حکم حجاب، موضوعی است که الزام به آن نه از ایدئولوژی‌ها و استراتژی‌های سیاسی بلکه از اصیل‌ترین منابع دینی، قویاً قابل اثبات است. با این حال نکته بسیار ظریفی که باید در این زمینه مورد توجه قرار گیرد، وظیفه حکومت اسلامی در حاکم کردن هنجار در اجتماع است. در جامعه اسلامی، عده‌ای هستند که از اراده قوی و ایمان قلبی محکمی برخوردارند و تحت هر شرایطی، ملتزم به قانون و شرع می‌مانند و جو جوامع پیرامون تأثیری در آنان نمی‌گذارد. در طرف مقابل نیز گروه کمی هستند که بنای لابی‌گری دارند و خوی سرکشی و تمرد از هنجارهای قانون و شرع در نهادشان نهفته است. میان این دو طیف، اکثریت مردم تابع وضع موجود و متأثر

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالأنوار، ج ۷۵، ص ۱۱۱.

۲. اعراف: ۲۰، ۲۲، ۲۶ و ۲۷؛ طه: ۱۲۱.

۳. کاکس روت تریزویل، تاریخ لباس، ترجمه شیرین بزرگمهر، ص ۱۱.

۴. عهد قدیم، سفر غزل، غزل‌های سلیمان، باب ۵.

۵. عهد قدیم، سفر تکوین، باب ۱۴.

۶. بنفشه حجازی، زن به ظن تاریخ، ص ۷۱، ۱۱۵، ۱۴۱ و ۱۹۸.

۷. مرتضی مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۱۹، ص ۳۸۵.

از فضای عمومی هستند. بی تردید در هر جامعه‌ای متولیان تربیت اجتماعی و مسئولین اجرای قانون، باید این بستر را ایجاد کنند که جو عمومی جامعه به سمت هم‌رنگی با گروه اول و تبعیت از قانون و هنجارهای صحیح اجتماعی باشد و گروه دوم خود را در انزوا و مطرود حس کند. سؤال اینجاست که چرا باید وضع موجود را کسانی شکل بدهند که از گروه دوم هستند؛ در حالی که ابزار قانون و شرع مدافع گروه اول است؟ چرا باید فرزند زن مسلمان در محیط مدرسه کم کم از اینکه مادرش چادر به سر می‌کند، خجالت بکشد؟ چرا اکثریت معمولی جامعه به رنگ اقلیت آلوده دربیایند و کم کم آلودگی گروه‌های کجرو به عنوان هنجار شناخته شود؟! چرا اقلیت متخلف از قانون و شرع هنجارسازی کنند؟^۱ آیا حکومت اسلامی وظیفه ندارد برای صیانت از کیان اخلاقی جامعه روز به روز حمایت خود را از گروه اول (به عنوان رعایت‌کنندگان هنجارهای جامعه) بیشتر و فعالیت‌های گروه دوم (هنجارشکنان) را محدودتر سازد؟ بی‌گمان چنین است.

اگر چه موضوع حجاب و بی‌حجابی در وهله اول، موضوعی شخصی است و آثار وضعی و تکلیفی‌اش در آینده فرد متبلور می‌شود؛ اما این موضوع نافی آثار اجتماعی آن در عرصه اجتماعی نیست. وقتی «بی‌حجابی» خارج از حوزه خصوصی افراد اتفاق می‌افتد، موضوعی برای دخالت و مسئولیت حکومت می‌شود؛ زیرا حکومت اسلامی نمی‌تواند در قبال نشر یافتن فسادها و تباهی‌ها و بدعت‌ها دست روی دست بگذارد. اصولاً یکی از وظایف دولت اسلامی، آن است که زمینه‌ساز سعادت دنیوی و اخروی مردم و فراهم‌آورنده بستر رشد و تعالی آنان باشد و این مهم، بدون دفع و رفع زمینه‌های فساد و مبارزه با عوامل تباهی و اشاعه خوبی‌ها و ترویج نیکی‌ها میسر نیست. متون دینی ما نیز چنین وظیفه‌ای را برای حاکم و حکومت تعریف کرده‌اند؛ چنانکه در توصیه‌های پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به معاذ بن جبل آنگاه که وی را به یمن فرستاد، آمده است: «أَمِثْ أَمْرَ الْجَاهِلِيَّةِ إِلَّا مَا سَنَّهُ الْإِسْلَامُ وَأَظْهِرْ أَمْرَ الْإِسْلَامِ كُلَّهُ صَغِيرَةً وَكَبِيرَةً»^۲ کار جاهلی را بمیران و امر مربوط به اسلام را چه کوچک و چه بزرگ آشکار نما).

همچنین در نامه امام علی عَلَيْهِ السَّلَام به عثمان بن حنیف آمده است: «بدان که بهترین بندگان خدا پیش او، پیشوای عادل است که هدایت شده باشد و هدایت نماید، سنت شناخته‌شده را بر پا

1. <https://www.makarem.ir/main.aspx?typeinfo=7&lid=0&catid=20721&mid=421105>

۲. محمدباقر مجلسی، بحارالأنوار، ج ۷۴، ص ۱۲۷.

دارد و بدعت ناشناخته را بمیراند»^۱.

۳. حفظ مصالح خانواده و جامعه

رعایت حجاب، موجب جلب منافع و مصالحی کلی برای بانوان و نهاد خانواده می‌شود که حکومت در قبال آن نیز مسئولیت دارد؛ منافع و مصالحی مانند:

۳/۱. بازشناسایی زنان به عفت و مصونیت

خداوند درباره شناخته شدن زنان به عفت با رعایت حجاب فرموده است:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجِكَ وَ بَنَاتِكَ وَ نِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ»^۲. برخی از علما این آیه را این‌گونه ترجمه می‌کنند: «ای پیامبر! به همسران و دخترانت و زنان مؤمنان بگو: جلاباب‌ها [روسری‌های بلند] خود را بر خویش فرو افکنند، این کار برای اینکه به [عفت] شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند، بهتر است».

بنا بر این آیه شریفه حجاب برای خود زن در بُعد اجتماعی، عامل محوری برای بازشناسی وی به عفت و حیاست و همین شاخصه سبب می‌شود زن مورد آزار و تعرض اشخاص لایبالی و بزهکار قرار نگیرد. حجاب، يك «نه» بزرگ به مجرمانی است که قصد سوءاستفاده از زن و آزار جنسی وی را دارند که اگر این نه بزرگ، یعنی حجاب از طرف جامعه زنان انجام نپذیرد؛ افزایش نیروهای امنیتی برای حفظ امنیت زنان از آزارهای جنسی نیز کارگر نخواهد بود.

۳/۲. مصونیت اجتماعی مردان از غریزه جنسی

یکی از آیات وجوب حجاب، آیه ۳۱ سوره نور است:

«وَ قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ؛ و به زنان با ایمان بگو: چشمان خود را از آنچه حرام است، فرو بندند و شرمگاه خود را حفظ کنند و زینت خود را [مانند لباس‌های زیبا، گوشواره و گردنبند] مگر مقداری که [طبیعتاً مانند انگشتر و حنا و

۱. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، ص ۲۳۴ و ۲۳۵.

۲. علامه محمدجواد مغنیه در تفسیر این آیه می‌گوید: «این کار برای اینکه به [عفت] شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند، بهتر است؛ چرا که حجاب مانع طمع‌ورزی فاسقان از زنان محجبه می‌گردد». ن.ک: محمدجواد مغنیه، تفسیر الکاشف، ج ۶، ص ۲۴۰.

سرمه، بر دست و صورت] پیداست [در برابر کسی] آشکار نکنند و [برای پوشاندن گردن و سینه] مقنعه‌های خود را به روی گریبان‌هایشان بیندازند».

در حکمت و شأن نزول این آیه آمده است که جوانی از انصار در مسیر خود با زن بدحجابی روبه‌رو شد. جوان جلب او شد تا اینکه وارد کوچه تنگی شد. ناگهان صورتش به دیوار خورد و تیزی استخوانی در دیوار صورتش را شکافت. او به نزد رسول خدا ﷺ شکایت برد و آیه مورد بحث نازل گردید و زنان را به رعایت حجاب ملزم نمود.^۱

۳/۳. مصونیت خانواده از طلاق

بنا بر آمارهای قطعی و مستند، با افزایش برهنگی در جهان میزان طلاق و از هم گسیختگی زندگی زناشویی در دنیا به طور مداوم بالا رفته است؛ چرا که برهنگی، سبب هوس‌های سرکش می‌شود و انسان را به هر قیمتی به دنبال هوس می‌کشاند و به این ترتیب شخص هر روز دل به دلبری می‌بندد و با دیگری وداع می‌گوید. در محیطی که حجاب رعایت می‌شود، دو همسر به یکدیگر تعلق دارند؛ ولی در «بازار آزاد برهنگی» که عملاً زنان به صورت کالای مشترکی (لااقل در مرحله غیر آمیزش جنسی) در آمده‌اند، دیگر قداست پیمان زناشویی نمی‌تواند مفهومی داشته باشد و خانواده‌ها همچون تار عنکبوت به سرعت متلاشی می‌شوند و کودکان بی‌سرپرست می‌مانند.^۲

پرسش چهارم: آیا یک شخص بی‌حجاب با وجود اینکه سایر اعمالش خوب است، باز هم جهنمی می‌شود؟!

حفظ حجاب و پوشش اسلامی برای زنان مسلمان به عنوان یکی از مهم‌ترین احکام اسلامی، لازم است و بدون شک ترک آن، معصیت است و موجب عذاب الهی می‌شود؛ عذاب‌هایی که به صراحت در احادیث بیان شده‌اند. برای مثال در حدیث طولانی‌ای که پیامبر اکرم ﷺ برای امام علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام روایت می‌کند، در توصیف برخی از صحنه‌ها و عذاب‌های جهنم که در شب معراج دیده است، می‌فرماید: «زنی را دیدم که به موهایش آویخته شده و مغز سرش از شدت گرما می‌جوشد... زنی را دیدم که گوشت بدن خود را می‌خورد و آتش از زیرش شعله می‌کشد... آن زنی که به مو آویخته شده بود، موی خود را از مردهای نامحرم نمی‌پوشاند

۱. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۳۵.

۲. همان، ص ۴۴۵.

... و زنی که گوشت بدنش را می خورد، همان زنی بود که بدن خود را برای مردم زینت می کرد.^۱ امام علی علیه السلام نیز در توصیف زنان آخرالزمان و بیان عاقبت اخروی آن‌ها می فرماید: «در آخرالزمان و نزدیک شدن زمان موعود [قیامت یا زمان ظهور حضرت مهدی علیه السلام] که بدترین زمان هاست، زنانی بی حجاب ظاهر می شوند و عریان بیرون می آیند و خودنمایی می کنند، از دین خارج می شوند، در فتنه‌ها داخل می شوند و به شهوترانی روی می آورند و به لذت‌جویی‌ها شتابانند. حرام‌های الهی را حلال می کنند و همیشه در جهنم خواهند ماند».^۲

با توجه به این مطالب، ممکن است این سؤال به ذهن برسد که چرا باید زنی که اعمال صالح و اخلاق نیکوی دیگری دارد، به خاطر بی‌حجابی متحمل چنین عقوبت ناگواری شود و آیا چنین موضوعی منطقی است؟!

برای پاسخ به این سؤال باید از باب مقدمه، بحثی را به صورت فشرده درباره موضوع «تجسم اعمال» ذکر شود. مسئله تجسم اعمال با همه اختلافاتی که ممکن است برخی از علما درباره آن داشته باشند، از آموزه‌های اسلامی است که از سوی علما بسیار مورد بحث قرار گرفته است. این مفهوم را می‌توان در آیات بسیاری در قرآن و در احادیث یافت؛ برای مثال خداوند در آیات ۶ تا ۸ سوره زلزال می‌فرماید: «يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَ مَنْ يَعْْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ». همچنین در آیه ۳۰ سوره آل عمران می‌فرماید: «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَاعْمَلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا...؛ روزی که هر کس آنچه را از کار نیک انجام داده است، حاضر می‌بیند». در چندین حدیث نیز با صراحت بر تجسم اعمال در قیامت تأکید شده است. برای مثال پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله خطاب به یکی از صحابه فرمود:

بی‌گمان برای تو همراهی است که با تو در قبر دفن می‌شود. اگر این همراه بزرگوار باشد، تو را اکرام می‌کند و اگر پست باشد، تو را به دوزخ تسلیم می‌کند؛ جز با تو محشور نمی‌شود و تو محشور نمی‌شوی، جز با او و بازخواست نمی‌شوی، جز از او. پس او را شایسته قرار ده؛ زیرا اگر صالح و شایسته باشد، با آن انس می‌گیری و اگر ناصالح و فاسد باشد، تنها از او هراسان می‌شوی و او، عمل توست.^۳

بنابراین وعده دادن زنان بی‌حجاب به عقوبت‌های دردناک مورد اشاره در احادیث فوق،

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالأنوار، ج ۸، ص ۳۰۹.

۲. محمد بن علی صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۳۹۰.

۳. علی بن محمد صدوق، الأمالی، ص ۳.

ظلمی در حق آنها نیست و فقط نتیجه مستقیم و تجسم اعمالشان است. اصولاً هر کار نیک یا بد ما، چه در این دنیا و چه در آخرت، نتایج و پیامدهایی ناگزیری دارد که نمی‌توان از مسئولیت آنها شانه خالی کرد.^۱

پرسش پنجم: آیا از دیدگاه امام خمینی علیه السلام حجاب اجباری است؟

امام خمینی علیه السلام همواره و از ابتدای شکل‌گیری مبارزات خویش، به صورت صریح و قاطع بر لزوم رعایت صحیح آموزه‌ها، ارزش‌ها و موازین اسلامی تأکید داشت. برای مثال هنگامی که خبرنگار فرانسوی از ایشان پرسید: «برخی از رسوم اسلامی مانند حجاب اجباری رها شده‌اند. آیا در جمهوری اسلامی از نو اجباری خواهد شد؟»، فرمود: «حجاب به معنای متداول میان ما که اسمش حجاب اسلامی است، با آزادی مخالفتی ندارد. اسلام با آنچه خلاف عفت است، مخالفت دارد و ما آنان را دعوت می‌کنیم که به حجاب اسلامی رو آورند و زنان شجاع ما دیگر از بلاهایی که غرب به عنوان تمدن به سرشان آورده است به ستوه آمده و به اسلام پناهنده شده‌اند».^۲

بنابراین نه تنها حضرت امام علیه السلام وعده به آزادی حجاب نداده است؛ بلکه از بی‌حجابی به عنوان موضوعی که مخالف عفت جامعه اسلامی است، نام برده و بر لزوم تلاش نظام اسلامی برای اصلاح این معضل تصریح کرده است: «الآن وزارتخانه‌ها - این را می‌گوییم که به دولت برسد، آن طوری که برای من نقل می‌کنند - باز همان صورت زمان طاغوت را دارد. وزارتخانه اسلامی نباید در آن معصیت بشود. در وزارتخانه‌های اسلامی نباید زن‌های لخت بیایند. زن‌ها بروند، اما باحجاب باشند. مانعی ندارد بروند، اما کار نکنند؛ لکن با حجاب شرعی باشند، با حفظ جهات شرعی باشند».^۳ همچنین حضرت امام علیه السلام با صلابت از وضعیت حجاب در ادارات دولتی گلایه کرد و خواستار سامان‌دهی فوری به این اوضاع شد: «زنان اسلامی باید با حجاب اسلامی بیرون بیایند، نه اینکه خودشان را بزک کنند. زن‌ها هنوز در ادارات با وضع پیشین کار می‌کنند. زن‌ها باید وضع خودشان را عوض کنند... زن‌ها می‌توانند در کارهای اجتماعی شرکت کنند، ولی با حجاب اسلامی».^۴

۱. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۴۴.

۲. سید روح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۵، ص ۵۴۱.

۳. همان، ج ۶، ص ۳۲۹.

۴. روزنامه شرق، «از تاریخچه حجاب در کشور چه می‌دانیم؟»، ۱۴۰۱/۰۴/۰۶، شماره ۴۳۱۳، ص ۱۰.

پرسش ششم: دیدگاه مقام معظم رهبری مدظله‌العالی درباره بد و یا ضعیف الحجاب‌ها چیست؟

رهبر فرزانه انقلاب مدظله‌العالی درباره اصل وجوب حجاب و نیز ضعیف الحجاب‌ها می‌فرماید:

حجاب یک ضرورت شریعتی است... یعنی هیچ تردیدی در وجوب حجاب وجود ندارد؛ این را همه باید بدانند. اینکه حالا خدشه کنند، شبهه کنند که آیا حجاب هست، لازم است، ضروری است، نه، جای خدشه و شبهه ندارد؛ یک واجب شرعی است که باید رعایت بشود، منتها آن کسانی که حجاب را به طور کامل رعایت نمی‌کنند، این‌ها را نباید متهم کرد به بی‌دینی و ضدانقلابی؛ نه. من قبلاً هم گفته‌ام؛ یک وقتی در سفری از سفرهای استانی که می‌رفتم، در جمع علما گفتم... چرا گاهی بعضی از شما این خانمی را که حالا فرض کنید یک مقداری موهایش بیرون است یا به تعبیر رایج بدحجاب است... که حالا باید گفت ضعیف الحجاب؛ حجابش ضعیف است... متهم می‌کنید؟ بنده وارد این شهر شدم، جمعیت آمدند استقبال؛ شاید اقبالاً یک سوم جمعیت این جور خانم‌ها هستند، دارند اشک می‌ریزند؛ این را نمی‌شود گفت ضدانقلاب است؛ این چطور ضدانقلابی است که این جور با شوق و با حرارت و با انگیزه می‌آید و مثلاً فرض کنید در فلان مراسم دینی یا فلان مراسم انقلابی شرکت می‌کند؟ این‌ها بچه‌های خودمانند، دخترهای خودمانند. من چند بار تا حالا در خطبه نماز عید فطر این را تکرار کرده‌ام که در مراسم ماه رمضان، در شب‌های آحیاء... عکس‌هایش را برای من می‌آورند، حالا من که آنجاها را نمی‌توانم [بروم] اما تصویرش را برای من می‌آورند... زن‌ها با ریخت‌های مختلف، قواره‌های مختلف اشک می‌ریزند. من حسرت می‌خورم به آن جور اشک ریختن؛ می‌گویم ای کاش من هم می‌توانستم این جور مثل این دختر، مثل این زن جوان اشک بریزم؛ این را چطور می‌شود متهم کرد؟ بله، کار درستی نیست، بدحجابی یا ضعف حجاب درست نیست، اما این موجب نمی‌شود که ما این [افراد] را از حوزه دین و انقلاب و مانند این‌ها خارج بکنیم و خارج بدانیم؛ چرا؟ البته همه ماها یک نقص‌هایی داریم، باید

نقص‌ها را برطرف کنیم؛ هر چه بتوانیم برطرف کنیم، بهتر است.^۱

همچنین ایشان می‌فرماید:

خانم‌هایی بودند که در عرف معمولی به آن‌ها می‌گویند «خانم بدحجاب»؛ اشک هم از چشمش دارد می‌ریزد. حالا چه کار کنیم؟ ردش کنید؟ مصلحت است؟ حق است؟ نه، دل، متعلق به این جبهه است؛ جان، دل‌باخته به این اهداف و آرمان‌هاست. او یک نقصی دارد. مگر من نقص ندارم؟ نقص او ظاهر است، نقص‌های این حقیر باطن است؛ نمی‌بینند. «گفتا شیخا هر آنچه گویی هستم / آیا تو چنان که می‌نمایی هستی؟». ما هم یک نقص داریم، او هم یک نقص دارد.^۲

گفتی است که رهبر معظم و فرزانه انقلاب، رفتارشناسی با دختران و زنان بدحجاب را نیز بیان کرده اس. ایشان عقیده دارد که با این گروه از زنان دختران باید منطقی و مهربانانه رفتار شود: «در این موضوعات باید بسیار متین و منطقی و به دور از احساسات بی‌مورد، ورود کرد و باید با دلایل روشن، آن منطق استعماری غربی افشا و تبیین شود»؛^۳ «... خودتان را مجهز کنید، مسلح به سلاح معرفت و استدلال کنید، بعد به این کانون‌های فرهنگی - هنری بروید و پذیرای جوان‌ها باشید. با روی خوش هم پذیرا باشید؛ با سماحت، با مدارا. فرمود: «و سَنَّةٌ مِنْ نَبِيِّهِ» که ظاهراً عبارت است از «مداراة النَّاسِ». مدارا کنید. ممکن است ظاهر زننده‌ای داشته باشد؛ [خب] داشته باشد».^۴

پرسش هفتم: حجاب؛ واجب فردی است یا اجتماعی؟

هر فعلی که بر جامعه تأثیرگذار باشد، موضوعی اجتماعی است؛ نه فردی. اگر فرد در خانه خود با صدای آرام الفاظ رکیکی را بر زبان آورد و یا لباس مخصوصی را بپوشد، شخصی و فردی است؛ اما به صرف آنکه این الفاظ و لباس در محیط جامعه بر زبان آورده شود و نمود پیدا کند،

---

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای، «نماهنگ دل‌باخته آرمان‌ها»، ۱۴۰۱/۱۰/۱۸.

<https://farsi.khamenei.ir/video-content?id=51694>

۲. همان.

۳. بیانات در دیدار علما و روحانیون خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹.

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21151>

۴. همان.

موضوع اجتماعی می‌شود. اگر فرد در منزل خود سیگار بکشد، کسی حق اعتراض ندارد؛ اما اگر در اتوبوس این کار را انجام بدهد، یک مسئله اجتماعی پیش آمده است و دیگران حق اعتراض دارند و آن فرد نمی‌تواند بگوید به شما ارتباطی ندارد؛ زیرا او در یک جامعه باید حدودی را برای پوشش افراد متناسب با فرهنگ آن جامعه رعایت کند. چه بسا نوع پوشش خاصی که مخالف با فرهنگ یک جامعه باشد، موجب آزار مردم آن منطقه شود. بی‌حجاب ظاهر شدن زنان، متضاد و متعارض با فرهنگ اسلامی جامعه ایران است؛ زیرا حجاب، قانون حاکم بر جمهوری اسلامی است که همگان باید آن را رعایت کنند. بر این اساس اگر شخصی بودن حجاب به معنای آزادی تکوینی مرد و زن در انتخاب پوشش و نوع لباس باشد، سخن درستی است؛ زیرا هر فردی اختیار تکوینی دارد که از میان نوشیدنی‌ها آب را انتخاب کند یا سم بنوشد... این در حالی است که اگر به این معنا باشد که قانون عرف یا قوانین کشورها یا ادیان آسمانی اجازه می‌دهد هر فرد با هر نوع پوششی در جامعه آشکار شود، نمی‌تواند معنای مقبولی داشته باشد؛ زیرا حضور با پوششی مخالف آنچه دین و قانون می‌گوید، تجاوز به حقوق دیگران است. از همین روست که پیامبر صلی الله علیه و آله مأمور است که به مردان و زنان مؤمن بگوید که هنگام حضور در انظار عمومی، پوشش مناسبی داشته باشند که باعث هنجارشکنی در جامعه دینی نشود: «وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ...»^۱ به زنان با ایمان بگو چشم‌های خود را (از نگاه هوس‌آلود) فرو گیرند و دامان خویش را حفظ کنند و زینت خود را آشکار نمایند و روسری‌های خود را بر سینه خود افکنند و زینت خود را آشکار نسازند...».

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، تصحیح: آصف فیضی، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۳۸۵ق.
۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح علی‌اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ق.
۳. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمة علیهم‌السلام، تصحیح سید هاشم رسولی

- مجلات، چاپ اول، تبریز: نشر بنی هاشمی، ۱۳۸۱ق.
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، تصحیح سید مهدی رجایی، چاپ دوم، قم: دار الکتب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، تصحیح مؤسسه آل البیت علیهم السلام، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۶. حجازی، بنفشه، زن به ظن تاریخ، تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۵ش.
۷. روت تریزویل، کاکس، تاریخ لباس، ترجمه شیرین بزرگمهر، تهران: توس، ۱۳۸۰ش.
۸. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور، بیروت: دار الفکر، [بی تا].
۹. شریف الرضی، حسین بن محمد، نهج البلاغة، تصحیح صبحی صالح، چاپ اول، قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
۱۰. صدوق، محمد بن علی، الأمالی، چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۱۱. _____ من لایحضره الفقیه، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۱۲. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، چاپ چهارم، قم: نشر الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۱۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تصحیح جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۵. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار شهید مطهری، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۰ش.
۱۶. مغنیه، محمدجواد، تفسیر الکاشف؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳ش.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ ۳۲، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۱۸. _____ دائرة المعارف فقه مقارن، چاپ اول، قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب علیه السلام، ۱۴۲۷ق.
۱۹. _____ کتاب النکاح، چاپ اول، قم: انتشارات مدرسه الامام علی بن ابیطالب علیه السلام، ۱۴۲۴ق.

۲۰. موسوی خمینی (امام)، سیدروح‌الله؛ صحیفه امام؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۹ش.

۲۱. نجفی، محمد بن حسین، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، [بی‌تا].

۲۲. هدایت‌خواه، ستار، زیور عفاف، چاپ دوم، مشهد: معاونت پژوهشی اداره کل آموزش و پرورش خراسان، ۱۳۷۵ش.

روزنامه‌ها و سایت‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای دامنه‌الله.

۲. روزنامه شرق، «از تاریخچه حجاب در کشور چه می‌دانیم؟»، ۱۴۰۱/۰۴/۰۶، شماره ۴۳۱۳،

ص ۱۰.